

Handreiking

SAMEN AANPAKKEN

**Liniemeubilair
& Kunstkader**

SAMEN ÉÉN WERELDERFGOED

COLOFON

Opgesteld door team Hollandse Waterlinies, Provincie Utrecht
In samenwerking met het Pact van Ruigenhoek,
studio Klarenbeek en Dros en Annelou Evelein

JUNI 2024

Voorwoord

Als ambassadeur van de Hollandse Waterlinies in het Pact van Ruigenhoek spoor ik iedereen al jaren met veel enthousiasme aan om 'het grootste geheim van Nederland' te ontdekken. Daar ben ik zelf ook nog steeds mee bezig. Ik zag vele wandel- en fietsroutes ontstaan en ben verheugd dat uit cijfers blijkt dat zoveel mensen samen met mij de Hollandse Waterlinies ontdekken!

Ik heb het genoeg om veel buiten de deur te mogen vergaderen als burgemeester die ook buiten de gemeente actief is. Wat een feest en verrassing elke keer, als dan de vergaderlocatie één van de forten van de Hollandse Waterlinies blijkt te zijn. Maar ook privé is het ontdekken van de Hollandse Waterlinies een groot avontuur. Prachtige plekken, een mooie omgeving en vaak ook nog culinair genieten. Daar gaan we graag voor op stap. Het voornemen is om toch echt een keer alle forten, vestingen en kastelen bezocht te hebben.

Als groot fan van het prachtige waterliniegebied ben ik opgetogen dat we nieuw liniemeubilair hebben ontwikkeld voor de openbare ruimte, met materialen die betaalbaar en duurzaam zijn en met kwaliteit worden gemaakt. Ook de QR code op de liniebankjes voegt denk ik echt iets toe. Ik zie het al voor me, wandelaars die zittend op een liniebankje verrast worden door de bijzondere verhalen van de Hollandse Waterlinies. Het zijn mooie ontwerpen geworden! Deze handreiking 'Liniemeubilair en Kunstkader' inspireert ons allen om het verhaal van UNESCO Werelderfgoed Hollandse Waterlinies op een herkenbare manier te vertellen en tot leven te brengen.'

Maarten Divendal

Burgemeester De Ronde Venen

*Ambassadeur Uitdragen en Recreatieve
Benutting Pact van Ruigenhoek*

Maarten Divendal

Handreiking Liniemeubilair & Kunstkader Hollandse Waterlinies

Inleiding 5

1. Liniemeubilair

- 1.1 Waarom nieuwe ontwerpen? 6
- 1.2 Eén nieuwe bank, twee varianten 8
- 1.3 Container- en afvalbakombouw 10
- 1.4 Linielantaarn 12
- 1.5 Het vizier 14
- 1.6 Samenvatting van al het meubilair 16

2. Kunstopdrachten in de openbare ruimte van de Hollandse Waterlinies

- 2.1 Introductie 18
- 2.2 Type kunstvormen in de buitenruimte 19
- 2.3 Geschikte locaties 20
- 2.4 Proces om te komen tot kunstwerk 20
- 2.5 Opdrachtformulering kunstenaar(s) 22
- 2.6 Verhaal van UNESCO 24
- 2.7 Veelgebruikte materialen ter inspiratie 26
- 2.8 Inspiratie en voorbeelden binnen het gebied van de Hollandse Waterlinies 28

Bijlage I: Handige links 36

Bijlage II: Inspiratie en voorbeelden buiten het gebied van de Hollandse Waterlinies 37

UNESCO Werelderfgoed de Hollandse Waterlinies bestaat uit de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Hollandse Waterlinies beschermden het Westen van ons land tegen de vijand door brede stroken land tot kniehoogte onder water te zetten. Samen staan de beide linies sinds 2021 op de UNESCO Werelderfgoedlijst (de Stelling van Amsterdam had die status al sinds 1996) vanwege het unieke en ingenieuze samenspel van het strategische landschap, het watermanagementsysteem en de militaire werken.

De Hollandse Waterlinies vormen een lint van 200 km van Edam tot aan de Biesbosch. Het gebied is circa 1 tot 5 km breed, omvat zo'n 100 forten, meer dan 100 waterwerken, 1000 betonnen militaire werken, 6 vestingen en 2 kastelen. De linies zijn gebouwd tussen 1815 en 1940.

Ontdek het verhaal van de Hollandse Waterlinies op verschillende manieren!

Om het UNESCO Werelderfgoed verhaal van de Hollandse Waterlinies goed aan het publiek te vertellen zijn landelijk huisstijlmiddelen ontworpen zoals banners, vlaggen, brochures, een website en social mediakanalen. Dit draagt bij aan herkenbaarheid, beleving en eenduidigheid van het verhaal op de forten en op andere locaties zoals de VVV winkels. Echter, er liggen ook veel kansen om het verhaal uit te dragen in het linielandschap waardoor de herkenbaarheid in het hele gebied wordt vergroot en de uniformiteit versterkt. Dit document, gemaakt voor en door het Pact van Ruigenhoek, biedt handreikingen voor het inzetten van het liniemeubilair in het landschap. Ook geeft het handvatten en biedt het inspiratie voor het inzetten van kunst waarmee het verhaal van de Hollandse Waterlinies zichtbaar gemaakt kan worden.

In Hoofdstuk 1 worden vier nieuwe ontwerpen toegelicht: de Bunkerbank en de Linielandschapsbank, de Container, de Linielantaarn en het Linievizier. Dit bijzondere meubilair geeft de locaties in de Hollandse Waterlinies extra cachet. In dit hoofdstuk geven we inspiratie over de beste plekken om het te plaatsen en geven we tips voor praktische zaken zodat het voor alle gebiedspartners goed toe te passen is. We sluiten het hoofdstuk af met een overzicht van al het meubilair dat rechtenvrij te gebruiken is.

Hoofdstuk 2 gaat over de mogelijkheid om kunst toe te passen op locaties waar je het verhaal van de Hollandse Waterlinies extra kan duiden en beleefbaar kan maken voor inwoners en bezoekers. Kunst kan de verhalen van vroeger verbinden met het huidige gebruik en (toekomstige) landschappelijke opgaven. Het landschap dat destijds werd ingezet als militair middel, kan bijvoorbeeld nu een belangrijke rol spelen bij actuele opgaven zoals klimaatadaptatie en natuurontwikkeling. Polder Blokhoven in Houten is hiervan nog steeds een mooi voorbeeld. In dit hoofdstuk geven we een stappenplan voor kunstopdrachten in de waterlinie. Daarnaast bevat dit hoofdstuk een samenvatting van de hoofdkenmerken van het systeem van de Hollandse Waterlinies; de reden waarom het UNESCO Werelderfgoed is geworden. Tot slot laten we ter inspiratie een flink aantal bestaande kunstwerken in de Hollandse Waterlinies zien die een goed voorbeeld zijn.

1. Liniemeubilair

1.1 Waarom nieuwe ontwerpen?

Toen

In 2011 ontwierp studio Klarenbeek & Dros het 'Handboek Meubilair Nieuwe Hollandse Waterlinie'. Dit handboek bestond uit technisch uitgewerkt meubilair voor de buitenruimte van de Nieuwe Hollandse Waterlinie: een metalen trap, verschillende soorten hekwerk, meerdere varianten van robuuste waterliniebanken (zoals inundatiebank) met bijbehorende picknicktafels en een fietsrek. Destijds is dit gedaan in opdracht van het toenmalige programmabureau Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW) met als doel meer eenheid en herkenbaarheid te creëren in het wijd uitgestrekte gebied van de waterlinie.

Het ontwerpproces resulteerde in ontwerpen die de identiteit van het waterlinielandschap versterken en de recreant informeren. Wanneer men zich bijvoorbeeld in de open schootsvelden bevindt, is het niet altijd herkenbaar dat het waterliniegebied is en met inzet van liniemeubilair kan die onzichtbare betekenis tot leven komen.

Studio Klarenbeek en Dros deed onderzoek naar toegepaste technieken en ambachten, de historie en artefacten van de waterlinie. **Elementen als soberheid, terughoudendheid en utilitaire bouw zijn terugkerende thema's in de ontwerpen. Eigen aan het Liniemeubilair is vooral het robuuste karakter.**

Nu

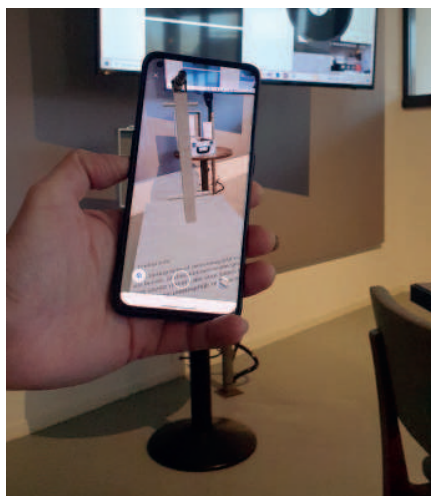
Nu de Nieuwe Hollandse Waterlinies samen met de Stelling van Amsterdam het UNESCO Werelderfgoed Hollandse Waterlinies vormt en gebiedspartners vroegen naar een update van het oude meubilair, gaf dit meer dan voldoende aanleiding hier opnieuw goed naar te kijken. Uit de inventarisatie bleek het volgende:

- De oude meubels zijn nog steeds in het landschap van de Hollandse Waterlinies te vinden en hun kwaliteit is zeker bewezen.
- Het oude meubilair (zoals de liniebank en de fortbank) is vooral geschikt voor locaties op en rondom de forten, maar heeft aanvulling.
- Er is behoefte aan nieuwe producten zoals een goedkoper bankje, een prullenbakombouw, een linielantaarn en een hulpmiddel (kijkvenster) om landschapselementen te duiden.

In opdracht van het Pact van Ruigenhoek heeft Studio Klarenbeek en Dros de bestaande serie liniemeubilair uitgebreid. Naast het robuuste karakter van de voorgaande ontwerpen zijn nu ook prijs en duurzaamheid als belangrijke pijlers meegenomen, b.v. door bij de nieuwe ontwerpen meer uit te gaan van standaard maten. Daarbij zijn de gemeenten Utrecht en Houten en Staatsbosbeheer bij het proces betrokken.

De vier nieuwe ontwerpen zijn rechtenvrij in te zetten in het hele gebied van de Hollandse Waterlinies. Voor de oude ontwerpen zie www.liniemeubilair.nl.

Nieuwe ontwerpen

Plaats het vizier in de ruimte!

De uitbreiding van het oude liniemeubilair bevat de volgende vier producten:

1. De Bunkerbank (*beton*) en de Linielandschapsbank (*hout*)
Goedkopere, meer standaarduitvoering van de Liniebank
2. Een container- of prullenbakombouw
Ombouw in verschillende maten om afvalcontainers te verbloemen
3. De linielantaarn
Vleermuisvriendelijke lantaarn geheel in waterliniestijl
4. Het vizier
Informatie geven op een creatieve en interactieve manier

Alle ontwerpen zijn online op www.liniemeubilair.nl te vinden en te bestellen. Daar zijn de (technische) productietekeningen, 3D modellen, afbeeldingen en uitleg over elk ontwerp te vinden. **Daarnaast kun je het ontwerp in de ruimte plaatsen met een Augmented Reality tool!**

1. Scan deze QR om op je mobiel naar de website te gaan
(of ga in je browser naar www.liniemeubilair.nl)

2. Klik op één van de meubels

3. Klik op de link en plaats het in de ruimte!

Oude ontwerpen

Bestaande liniebank (picknickset)

Bestaande inindatiebank uitkijkend over het inundatiegebied

Bestaande fortbok (met tafel)

Voorbeeld locaties nieuwe Linielandschapsbank en Bunkerbank: langs een inundatiekanaal, langs het weiland of in de luwte van forten.

1.2 Eén nieuwe bank, twee varianten: Bunkerbank en Linielandschapsbank

Naast de bestaande Liniebank en Fortenbank (ontworpen voor gebruik op en rondom de forten) en de Inundatiebank (voor een rustplek in inundatiegebied), is er nu ook een eenvoudiger bankje ontwikkeld. Deze bevat twee uitvoeringen: de Bunkerbank met een betonnen voet en de Linielandschapsbank met een houten voet. De keuze tussen deze twee hangt vooral af van het type bodem en het waterpeil van de plek waar je een bankje wil plaatsen. Het houten bankje is de basis, maar bij een erg drassige bodem is een betonnen voet aan te bevelen. Beiden zijn ontworpen voor het breed uitgerekte landschap van de waterlinie. Een voet gemaakt van standaard beton gaat langer mee, maar is t.o.v. de houten voet minder duurzaam. De nieuwe Bunkerbank en Linielandschapsbank bieden recreanten een perfecte rustplek. Ondanks dat deze ontworpen zijn om in het landschap geplaatst te worden zijn ze ook geschikt als alternatief voor op en rondom de forten. (wanneer bijvoorbeeld het budget wat kleiner is).

Maatgeving

Enkel standaard geschaafde houtmaten zijn aangehouden. In combinatie met de tafel vormen twee linielandschapsbankjes een picknick set van comfortabel formaat.

Ontwerp en Materialisatie

- Bij voorkeur lokaal gewonnen hout (bv. Hollands hout). Er wordt gewerkt met Douglas (duurzaamheidsklasse 3). Maar het mag ook Eiken (duurzaamheidsklasse 2) zijn.
- Onderhoudsvrij 10-15 jaar.
- Wanneer men betonnen staanders wil, kan je het beste voor circulair beton of eco-beton gaan (CO₂-reductie van 85%, echter zijn er nog weinig producenten in 2023 maar in de toekomst zal dit hopelijk toenemen).
- De betonnen staanders kunnen gegoten worden in een ongeschaafd vuren mal, zodat de houttextuur zichtbaar blijft in het beton, zoals het beton van de verdedigingswerken of groepsschuilplaatsen geconstrueerd is.
- De QR code en het logo van de Hollandse Waterlinies wordt aangebracht doormiddel van laag wattage laser.
- Voor het lettertype wordt het openbare font Stencilia-A gebruikt.
- Het bankje is te vervaardigen door lokale (sociale) werkplaatsen, of aanbieders die al aangesloten zijn als producent zoals Troost Staphorst en Hollands hout.

Voorbeeld locaties nieuwe Linielandschapsbank en Bunkerbank: met de rug naar het weiland, of juist naar het weiland gekeerd.

Onderhoud

- Zonder enige behandeling gaat het hout in ieder geval 10-15 jaar. Indien gewenst mag het geïmpregneerd/ingewreven worden met een doek met lijnolie (jaarlijks herhalen om het 'nieuwe' uiterlijk te behouden). Indien onbehandeld zal het natuurlijk vergrijzen. Wel wordt geadviseerd jaarlijks het meubilair af te nemen van mogelijke algen en mosgroei. Dit kan bij onbehandeld hout met een schuurspons met water en azijn.
- De betonnen staanders hebben geen onderhoud nodig.
- Onderdelen worden geschroefd en/of verlijmd, de zitting en rugleuning zijn gemonteerd met een rampa-bout, waardoor deze demontabel en vervangbaar zijn.

Bekijk hoe het er in werkelijkheid uit ziet!

Om te zien waar de linielandschapsbank of bunkerbank het beste kan komen staan, kan je onderstaande link op je mobiel gebruiken. Je kan een bank in de ruimte plaatsen en eenvoudig een foto maken door middel van Augmented Reality. Zo kan je meerdere locaties bekijken en de beste uitkiezen.

Ga naar de website www.liniemeubilair.nl op je mobiel (of scan deze QR code) en test het uit!

Linielandschapsbank met houten staanders

Bunkerbank met betonnen staanders

Voorbeeld locaties nieuwe container- en afvalbakombouw: aan het begin (of einde) van een recreatiegebied in de Hollandse Waterlinies, op plekken waar onderhoud goed geregeld kan worden en op/bij fortterreinen.

1.3 Container en afvalbakombouw

Wandelend door het mooie linielandschap kom je ook geregeld prullenbakken tegen. Tegenwoordig worden er minder kleine prullenbakken in het landschap geplaatst. In plaats van veel kleine verspreid door het landschap staan er dan grotere containers aan het begin (of einde) van een recreatiegebied. Grotere afvalbakken zijn handig want er past veel afval in, en het legen hoeft dan minder vaak, maar doordat ze groter zijn, zijn ze ook meer een doorn in het oog in het waterlinielandschap. (Gelukkig zijn er ook veel grote ondergrondse containers te vinden). Niet alleen in het landschap, maar ook juist op fortterreinen zijn prullenbakken geen mooi gezicht naast de monumentale gebouwen. Daarom ontstond de wens om dit wat te verbloemen in de stijl van het overige liniemeubilair: een ombouw voor containers en afvalbakken in verschillende formaten.

Maatgeving

Er zijn twee variaties mogelijk in maat: Een grote container van 140L en een standaard prullenbakmaat van 70L. Bij de entree van een recreatiegebied heeft de container de voorkeur. Bij voldoende controle en beheer is de kleinere variant geschikt. Hierin past een standaard capitol binnenbak van 70 Liter. Op en rondom forten zijn zowel standaard formaat kleine prullenbakken als grote containers te vinden.

Ontwerp en Materialisatie

- Net als het bankje zijn hier ook twee variaties in materiaal: combinatie hout en staal of enkel staal. De voorkeur gaat uit naar staal, maar op plekken waar b.v. meer vandalisme speelt kan gekozen worden voor enkel het warmgewalste, gezwarte staal.
- Bij voorkeur lokaal gewonnen hout. Er wordt gewerkt met Douglas (duurzaamheidsklasse 3). Maar het mag ook Eiken (duurzaamheidsklasse 2) zijn.
- De QR code en het logo van de Hollandse Waterlinies wordt aangebracht doormiddel van laag wattage laser.

Onderhoud

- Het staal is gepoedercoat en behoeft geen onderhoud.
- Zonder enige behandeling gaat het hout in ieder geval 10-15 jaar. Indien gewenst mag het geïmpregneerd/ingewreven worden met een doek met lijnolie (jaarlijks herhalen om het 'nieuwe' uiterlijk te behouden). Indien onbehandeld zal het natuurlijk vergrijzen. Wel wordt geadviseerd jaarlijks het meubilair af te nemen van mogelijke algen en mosgroei. Dit kan bij onbehandeld hout met een schuur spons met water en azijn.
- Zonder onderhoud gaat het hout 10-15 jaar mee.
- Losse planken zijn eenvoudig vervangbaar.

Gebruiksgemak en veiligheid

- De ombouw heeft een simpele opbouw van standaard hoekprofielen, plaatstalen strips en houten planken, dus makkelijk vervangbare losse onderdelen. Voor het houtwerk zijn geen verbindingen of dergelijks benodigd.
- Er is geen ruimte om troep tussen te steken.
- Het is mogelijk om een vuurwerkklep aan te brengen.
- Te vervaardigen door lokale metaalwerkplaatsen.
- Grote container is makkelijk uit te rollen en te legen, kleinere afvalbak bevatten lichtgewicht binnenbak en is makkelijk te legen.
- Kan geopend worden met 1 vaste (driehoeksleutel) door elk bedrijf dat vuilnis ophaalt.

Bekijk hoe het er in werkelijkheid uit ziet!

Om te zien waar de ombouw voor container of afvalbak het beste kan komen staan, kan je onderstaande link op je mobiel gebruiken. Je kan de ombouw in de ruimte plaatsen en eenvoudig een foto maken door middel van Augmented Reality. Zo kan je meerdere locaties bekijken en de beste uitkiezen.

Ga naar de website www.liniemeubilair.nl op je mobiel (of scan deze QR code) en test het uit!

Container- en afvalbakombouw

Voorbeeld locatie nieuwe linielantaarn: langs een wandel en/ of fietspad in het waterliniegebied (Lunettenpark)

1.4 Linielantaarn

Een ontwerp voor straatverlichting in lijn van het liniemeubilair ontbrak. Deze wens kwam met name uit gemeente Utrecht, waar nu wordt gewerkt aan het Lunettenpark. Wanneer je er op let zal het opvallen dat een hedendaagse, moderne lantaarnpaal helemaal niet past naast een historisch bouwwerk zoals een fort. Daarom heeft Studio Klarenbeek en Dros als toevoeging op het huidige meubilair een lantaarn ontworpen. Deze Linielantaarn is overal inzetbaar in de openbare ruimte van het waterliniegebied waar geen autoverkeer is. De Linielantaarn is geheel in stijl met de andere Liniemeubilair ontwerpen en is geïnspireerd op verlichting zoals traditioneel op en rond de forten te vinden was.

Maatgeving

De Linielantaarn is 4 meter hoog, geschikt voor verlichting langs wegen waar voetgangers en/of fietsers zich bewegen (niet geschikt om voor auto's de weg te verlichten).

Ontwerp en Materialisatie

- Onder de lamp is een beschermplaat gemonteerd die voorzien is van de uitgespaarde letters 'HW' (van Hollandse Waterlinies) deze worden op de grond projecteert.
- Geadviseerd wordt amberkleurige vleermuisvriendelijke verlichting, naast de ecologische voordelen, heeft deze een karakteristiek oranje-gele uitstraling.
- De houten mast is van Douglas (duurzaamheidsklasse 3) of Eiken (duurzaamheidsklasse 2).
- Het armatuur bestaat uit metalen strip (10mm) en een geforceerde kap.
- Het armatuur kan ook los aan een mast of een muur bevestigd worden.
- Electra wordt op een geheel veilige manier buiten de paal om geleid.

Onderhoud linielantaarn

- Het staal is gepoedercoat en behoeft geen onderhoud.
- Voor de houten paal van de lantaarn geldt in principe hetzelfde als voor het hout van de nieuwe bankjes en de prullenbak-ombouw, echter zal je deze waarschijnlijk niet zo snel jaarlijks met lijnolie behandelen vanwege de grootte van de lantaarn. Daarom is het goed dat zonder enige behandeling het hout in ieder geval 10-15 jaar meegaat. Indien onbehandeld zal het natuurlijk vergrijzen.

Gebruiksgemak en veiligheid

- De Linielantaarn is opgebouwd uit een standaard voet, met servicekast. De servicekast zit onderaan, op werkhooft, boven maaihoogte
- Aan de mast is een uithanger met fitting gemonteerd. Uitgangspunt is een standaard fitting, waarvoor geen (merk)specifieke armaturen benodigd zijn, Regulier E27, minimaal IP65.
- Aansluit- of servicekast is te openen met de standaard driehoeksleutel.
- Openbare verlichting met aarde-nul verbinding, conform Netbeheer.

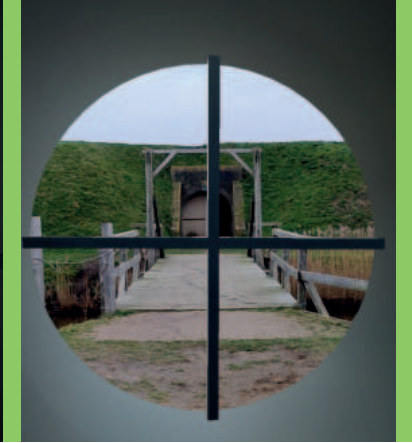
Bekijk hoe het er in werkelijkheid uitziet!

Om te zien waar de linielandtaarn het beste kan komen staan, kan je onderstaande link op je mobiel gebruiken. Je kan de lantaarn in de ruimte plaatsen en eenvoudig een foto maken door middel van Augmented Reality. Zo kan je meerdere locaties bekijken en de beste uitkiezen.

Ga naar de website www.liniemeubilair.nl op je mobiel (of scan deze QR code) en test het uit!

Linielantaarn

Voorbeeld Vizier bij het Infanteriebanket bij fort Honswijk.

1.5 Het vizier

Het verhaal over het strategische landschap van de Hollandse Waterlinies is complex, bijzonder en krijg je nauwelijks mee als je de verhalen niet kent. De landschapselementen zoals verboden kringen, inundatievlaktes en hoofdverdedigingslijn moesten vroeger voor de vijand onzichtbaar zijn. Nu willen we deze elementen zichtbaar maken en de verhalen vertellen. Daarom heeft het een informatiedrager nodig zodat de gelaagdheid van het landschap van de Hollandse Waterlinies zijn schoonheid laat zien.

Hiervoor hebben Klarenbeek en Drost het Vizier ontworpen. Het is een hulpmiddel om de aandacht te trekken op bepaalde plekken in het landschap en beter te kijken naar dat wat verscholen is. Het ingetogen karakter van deze informatiedrager, zorgt voor minimale horizonvervuiling en nodigt de bezoeker uit het verhaal van de Hollandse Waterlinies te ontdekken.

Maatgeving

Het vizier bevat standaard een vizierkruis. Optioneel is een andere illustratie mogelijk, die een informatielaag op het landschap projecteert, zoals bijvoorbeeld de soldaten op de pagina rechts of het locatiespecifieke ontwerp hierboven dat de contouren van een fort volgt.

De grondplaat van het Vizier kan met elke gewenste tekst worden voorzien. Daarbij is plaatsing van het Hollandse Waterlinies logo en QR codes ook

mogelijk, waardoor het verhaal nog meer wordt verrijkt. Het formaat van de betonplaat is indien nodig ook aanpasbaar. Vergeleken met het andere Liniemeubilair is het Vizier dus in principe een locatie-specifiek maatwerk-product.

Gebruiks- en productie gemak

- Het vizier heeft een relatief simpele opbouw. De voetplaat en staander zijn gerealiseerd in beton. De staander kan ook uit stalen h-profielen worden opgebouwd.
- Het Vizier kan ter plaatse nog gesteld worden, waarna het standpunt geborgd en verlijmd wordt.
- De kijker bestaat uit lasverbindingen tussen drie in elkaar geschoven stalen kokers.
- De kijker kan door lokale metaalwerkplaatsen worden gemaakt.

Ontwerp en Materialisatie

- Circulair beton of eco-beton (CO₂-reductie van 85%, maar nog weinig producenten in 2023)
- De tekst die in de betonmal gegoten wordt, kan gesneden worden bij de meeste folie applicatie-, en reclamebedrijven, uit 4 mm schuim of (natuur)rubber te laseren.

Voorbeeld Vizier bij fort Tienhoven (met afbeelding in vizier en beton graverings)

- Het kijkvenster aan de voorzijde van de vizier kan voorzien worden van een gelaserde illustratie/afbeelding. Deze afbeelding in het vizier kan ofwel gewaterstraald of gelaserd worden, door zowel staal- als steen verwerkende bedrijven.

Onderhoud

- Het staal is gepoedercoat en behoeft geen onderhoud.
- Het beton behoeft geen onderhoud.
- Het gebruik versterkt de leesbaarheid van de tekst, gezien vuil en verkleuring zich in de ingelegde letters ophoopt, terwijl het oppervlakte schoon wordt gelopen.

Bekijk hoe het er in werkelijkheid uit ziet!

Om te zien waar het vizier het beste kan komen staan, kan je onderstaande link op je mobiel gebruiken. Je kan het vizier in de ruimte plaatsen en eenvoudig een foto maken door middel van Augmented Reality. Zo kan je meerdere locaties bekijken en de beste uitkiezen.

Ga naar de website www.linimeubilair.nl op je mobiel (of scan deze QR code) en test het uit!

Vizier

1.6 Samenvatting liniemeubilair

Nieuwe ontwerpen

Dit zijn de vier nieuwe ontwerpen waarvan alle rechten zijn afgekocht en die dus vrij ingezet kunnen worden in het hele gebied van de Hollandse Waterlinies.

Liniemeubilair.nl

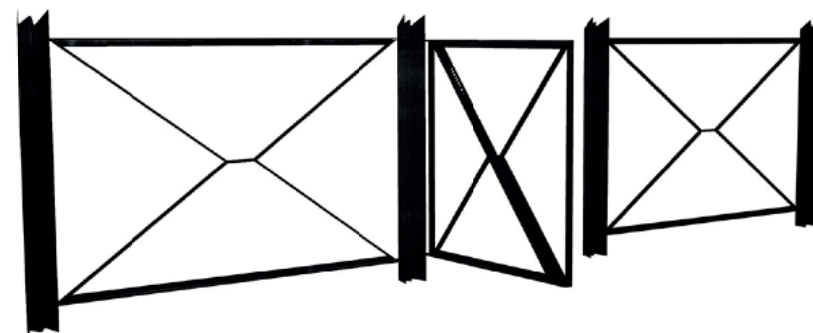
Alle informatie over plaatsing, de materialen en de technische tekeningen (afmetingen) vind je op de website. Ga naar www.liniemeubilair.nl of scan deze QR code.

„Oude” ontwerpen

Op www.linieimeubilair.nl vind je niet alleen de vier nieuwe maar ook alle voorgaande ontwerpen. De nieuwe ontwerpen vormen samen met de oude ontwerpen één uniforme stijl in de openbare ruimte van de Hollandse Waterlinies, die herkenbaar is voor bezoekers. De afspraken over het gebruik van de oude ontwerpen (ook in relatie tot auteursrechten) vind je op de website.

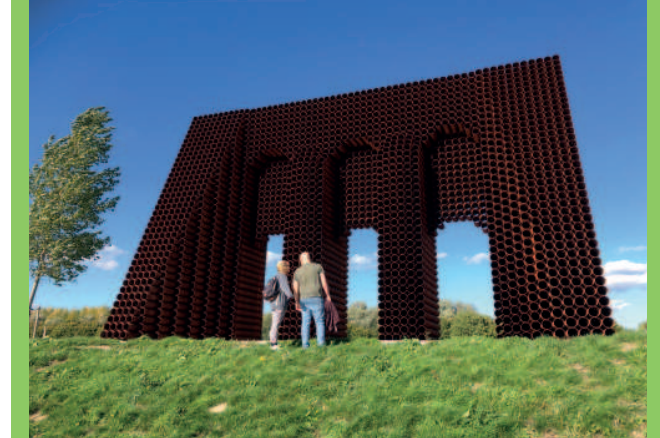

2. Kunstopdrachten in de openbare ruimte van de Hollandse Waterlinies

2.1 Introductie

Kunst kan de identiteit van de Hollandse Waterlinies versterken, het verborgen karakter zichtbaar en beleefbaar maken en een inspiratiebron zijn voor gebiedsontwikkelingen. Kunstwerken in de openbare ruimte zijn betekenisvolle interventies, groot en klein, die het verleden en heden duiden en bijdragen aan een toekomstvisie. Met kunst in het waterlinielandschap creëren we betrokkenheid. Daarmee draagt het bij aan de omarming, draagvlak en bescherming van het UNESCO Werelderfgoed.

Dit hoofdstuk geeft inzicht in de processen om te komen tot een kunstopdracht. Het bevat tevens een paragraaf over het systeem van de Hollandse Waterlinies (UNESCO Werelderfgoed). Dit heb je nodig wanneer je een uitvraag voor een kunstopdracht schrijft, maar is ook input voor kunstenaars. Tot slot bieden we een overzicht van diverse mooie voorbeelden van kunst in waterliniegebied.

Voorbeeld 1: Monument voor de Waterlinie 2022

Wereldwijde onderzoeken bevestigen de complexiteit waarmee miljarden mensen, elke dag opnieuw, worden geconfronteerd. Kunstenaars helpen die complexiteit te ontrafelen en geven duiding aan de impact. De kunstenaar verbeeldt de enorme opgaven en confronteert ons allen met onze eigen verantwoordelijkheid. Die kunstenaar laat zien wat mensen doen en kunnen, waar mensen toe in staat zijn en wat er allemaal op ons pad komt. Kunst kan hele grote opgaven menselijk maken en hele menselijke opgaven tastbaar."

Henk Ovink, Nationale Watergezant

Voorbeeld 2: Fort Werk aan het Spoel 2012

Voorbeeld 3: Groepsschuilplaats Type P 2021

Voorbeeld 4: Dijken Kijken (deels uitgevoerd in 2021)

2.2 Type kunstvormen in de buitenruimte

Kunst kan verschillende vormen aannemen, fysiek, digitaal, in woord, in beeld, geluid, verschillende formaten, materialen, technieken en stijlen. In het algemeen bestaat een kunstopdracht uit de volgende vier elementen, die samen en los van elkaar kunnen bestaan.

1. Iconisch kunstwerk

Hierbij wordt de kunstenaar gevraagd een kunstwerk te maken, dat in de traditie van andere kunstwerken in de omgeving en in het gebied van de Hollandse Waterlinies, een landmark is. Het kunstwerk nodigt bezoekers uit om naar de locatie te komen en zich te verwonderen over het erfgoed en de geschiedenis van de Hollandse Waterlinies. Het kunstwerk kan ook iets zeggen over de toekomst. Dit zijn vaak de grootste kunstwerken en ingrepen in het landschap en daarmee ook de duurste. Kosten – vanaf circa € 150.000,-

2. Kunstwerk als deel van bezoekersinfrastructuur

Om een landschap of erfgoed beter te ervaren en te bekijken kan een (deel) opdracht aan de kunstenaar zijn om een pad, vlinder, bank of uitzichtplatform te maken. De keuze voor de kunstenaar ligt dan vaak bij kunstenaars die landschappelijk werken (land art). Kosten – vanaf ongeveer € 30.000,-

3. Kleine interventie

De kunstenaar wordt gevraagd een kunstwerk te maken met een heldere, directe en gerichte vraag. Dit heeft vooral ten doel een deel van het verhaal te vertellen en bezoekers te verwonderen. Vaak neemt een kunstwerk bij een kleine interventie minder ruimte in op de locatie. Kosten – vanaf ongeveer € 10.000,-

4. Digitale beleving

Soms is er geen ruimte voor een fysiek beeld, staat er al te veel in de ruimte of is de vraag zo groot dat de kunstenaar een nieuwe, digitale laag toevoegt. Denk hierbij aan een Augmented Reality (AR) app of een animatie die het landschap en erfgoed zichtbaar maakt. Het kan verschillende invalshoeken laten zien: hoe de waterlinie er destijds uitzag, de functie en werking van een onderdeel van de Hollandse Waterlinies of een landschap in de toekomst. Door een kunstenaar deze opdracht te geven kan de animatie, serious game, film of AR app op een creatieve manier uitgevoerd worden. Kosten – vanaf ongeveer € 10.000,-

2.3 Geschikte locaties

Bij kunst in de openbare ruimte is de ruimte waar het zich bevindt erg belangrijk. Het is een kunstvorm die altijd in relatie staat tot de omgeving en daarmee ook in relatie tot de gebruiker van die ruimte. Daarom zijn er een aantal zaken om rekening mee te houden. Uiteraard is het belangrijk dat de locatie goed toegankelijk is voor voetgangers en fietsers. Het hangt van het kunstwerk af of het werk bij zonsondergang afgesloten moet worden, wat vaak te maken heeft met het budget voor beheer en onderhoud. Het kunstwerk kan ook in het water staan of ergens hoog hangen, dan hoeft het niet afgesloten te worden. Hoe dan ook moet bij elke locatie rekening worden gehouden met de mogelijkheid tot vandalisme, bijvoorbeeld het aanbrengen van graffiti, het in brand steken of het beschadigen van het kunstwerk.

Over het algemeen zijn goede locaties plekken:

- die veel verborgen verhalen in zich hebben;
- waar fysieke ruimte is om het kunstwerk goed te kunnen beleven;
- langs fiets- en wandelpaden;
- die afgesloten kunnen worden, door een hek of natuurlijk element.

Locaties waar al veel gebeurt of waar al veel staat zijn vaak minder geschikt, omdat verrommeling op de loer ligt. Het is belangrijk om daar over na te denken bij een desbetreffende locatie.

2.4 Proces om te komen tot kunstwerk

Hieronder volgt een overzicht van het totale proces dat doorlopen moet worden bij kunstopdrachten in de openbare ruimte. Wanneer het een kleine opdracht is zal het proces eenvoudiger zijn en kunnen sommige stappen worden overgeslagen, zoals bijvoorbeeld een long-list maken aan het begin. Maar in het algemeen gelden de volgende stappen:

1. Een projectgroep met stakeholders en partners wordt samengesteld. Hierbij kan de keuze worden gemaakt om een externe kunstbegeleider te vragen om hier ook zitting in te nemen. De projectgroep maakt een projectformulering met daarin de uitvraag voor de kunstopdracht inclusief een programma van eisen. Naast de projectgroep kan ook een selectiecommissie worden samengesteld. Projectgroep/selectiecommissie stellen longlist op van kunstenaars/ontwerpers.
2. Projectgroep/selectiecommissie kiezen uit de longlist van kunstenaars/ontwerpers een aantal kunstenaars, de zogeheten shortlist. Deze kunstenaars worden gevraagd om mee te doen in een aanbestedingstraject voor het maken van een schetsontwerp, waarbij de projectformulering en het programma van eisen uitgangspunt zijn. Bij grote opdrachten wordt er vaak gekozen voor een meervoudige aanbesteding. Dit houdt in dat er minimaal drie kunstenaars worden uitgenodigd om een schetsontwerp te maken en het beste ontwerp krijgt de gunning.

! Wanneer het gaat om een kleine interventie (kleine opdracht met klein budget) kan er ook simpelweg één kunstenaar meteen een schetsontwerp worden gevraagd.

3. Het is altijd aan te bevelen de kunstenaar(s) mee te nemen op excursie in het gebied samen met experts van de omgeving.
4. De kunstenaars presenteren hun ontwerp. Projectgroep/ selectiecommissie kiest op basis van vooraf opgestelde criteria het beste schetsontwerp. De gekozen kunstenaar gaat met dat ontwerp verder richting een definitief ontwerp.
5. Bij iconische kunstwerken is het vaak zo dat het gekozen schetsontwerp/advies met onderbouwing aan een (erfgoed)commissie of bestuurders wordt voorgelegd voor een formele 'go'.
6. Zodra er enig idee is over hoe het kunstwerk eruit komt te zien moeten de medewerkers beheer en onderhoud betrokken worden, zodat de verantwoordelijkheden en financiering voor meerjarig beheer en onderhoud tijdig worden geregeld.
7. Na het schetsontwerpproces moet het ontwerp vaak ook een 'omgevingsvergunningen toets' ondergaan. Dan wordt gekeken of er voor deze kunstingreep vergunningen aangevraagd moeten worden en bij welke partij. Wanneer het kunstwerk vergunningsplichtig is, wordt gekeken of een korte (reguliere procedure bestaande uit maximaal 8

- weken beslissingstermijn met mogelijkheid om de termijn met 6 weken te verlengen) of lange vergunningsprocedure (uitgebreide procedure die maximaal 6 maanden kan duren en eenmaal met 6 weken kan worden verlengd) moet worden gevolgd. Wanneer het een Rijksmonument betreft moet er bij het RCE een vergunning aangevraagd worden (omlooptijd van 26 weken). Dit geldt met name wanneer het kunstwerk niet reversibel is.
8. Na het schetsontwerp kunnen parallel fondsen worden aangeschreven voor extra financiering, zoals b.v. het Mondriaan Fonds.
9. Naar aanleiding van de reacties en opmerkingen op het schetsontwerp van de projectgroep en eventuele derden zal de kunstenaar een definitief ontwerp maken. Hieraan is een uitvoeringscontract verbonden.
10. Na presentatie en goedkeuring van het definitief ontwerp wordt dit uitvoeringscontract opgesteld tussen de opdrachtgever en de kunstenaar. Hierin worden ook over en weer de (financiële) verplichtingen, auteursrecht en programma van eisen beschreven.
11. Ook moeten na vaststelling van het definitieve ontwerp de benodigde vergunning(en) daadwerkelijk worden aangevraagd.

Het proces van schetsontwerp tot oplevering van het kunstwerk, kan circa twee jaar duren. De duur heeft te maken met of de financiën goed geregeld zijn, de partners goed aangehaakt zijn, de vergunningverlening soepel verloopt en de productietijd van het kunstwerk.

2.5 Opdrachtformulering kunstenaar(s)

De formulering van een uitvraag aan (een) kunstenaar(s) is erg belangrijk. Hierin komen verschillende aspecten naar voren zodat zowel de kunstenaar als opdrachtgever duidelijke verwachtingen van elkaar hebben. Je start met een opdrachtschrijving en een programma van eisen die je met alle stakeholders opstelt en waarin bijvoorbeeld ook het toekomstige beheer en onderhoud wordt belegd. Hoe uitgebreid je dit doet hangt af van de uitvraag. Hoe kleiner de opdracht, hoe minder specificaties nodig zijn. Als alles is uitgewerkt, benader je de kunstenaar(s), met wie je vervolgens alles in een contract vastgelegd.

Visie op het kunstwerk

Elke kunstopdracht wordt gestart vanuit een visie die beschreven wordt in een opdrachtformulering. Je kan kiezen voor een afgebakende opdrachtformulering of een open opdrachtformulering. Bij een afgebakende formulering is de opdracht tot op hoog detailniveau beschreven en weet men vaak al aardig hoe het er uit komt te zien. Bij een open formulering krijgt de kunstenaar veel vrijheid en is de opdracht nog vrij abstract. In de opdrachtformulering beschrijf je welk type kunstvorm het betreft en geef je richting aan het budget.

Doel en verhaallijn

Naast een visie is het belangrijk om te kiezen voor één verhaallijn. Een kunstwerk kan niet alle verhalen tegelijkertijd duiden, daar moet prioritering in worden aangebracht. Daar zijn de volgende twee vragen van belang:

- Wat is de kerndoelgroep?
- Wat wil je hen vertellen?

In paragraaf 2.6 vertellen we het UNESCO verhaal dat belangrijk is om mee te nemen wanneer men een kunstwerk in waterliniegebied wil plaatsen.

Periode

Er kan gekozen worden voor een tijdelijk kunstwerk (b.v. een tentoonstelling of manifestatie), een semi-permanent kunstwerk (minimaal 10 jaar in standhouding), of een permanent kunstwerk. De keuze heeft te maken met de locatie, mogelijke vergunningen die nodig zijn en het (beheer- en onderhoud) budget. Op afgesproken momenten (beheer en onderhoud) wordt de staat van het kunstwerk beoordeeld. In goede staat kan het blijven staan en gaat het jaarlijkse onderhoud verder, in slechte staat kan het weggehaald worden. Deze afspraken worden in het uitvoeringscontract met de kunstenaar beschreven.

Adviezen voor opstellen Programma van Eisen

Het programma van eisen (PvE) is een vast onderdeel om mee te nemen in de uitvraag. Het PvE wordt gezamenlijk door alle belanghebbende partners samengesteld. Hierin staat bijvoorbeeld:

Bescherming

Kunstwerk moet gepaste impact hebben op omgeving en het let op of het reversibel (omkeerbaar) is, als het UNESCO Werelderfgoed is;

Vergunningen

Kunstwerk voldoet aan de lokale omgevingsvergunning en wordt gecheckt op andere vergunningen of ontheffingen, zoals bijvoorbeeld de Waterwet of RCE als het een rijksmonument is;

Beheer en onderhoud

Voor het onderhoud is een belangrijke eis naar de kunstenaar dat het werk hufterproof is. Dit houdt in dat met regulier onderhoud het werk in de staat blijft zoals het bij oplevering is goedgekeurd. Denk aan dat graffiti makkelijk te verwijderen moet zijn, het niet makkelijk in brand kan worden gestoken of bekrast kan worden. Het is daarbij van belang dat de kunstenaar bij oplevering zorgt voor een onderhoudsplan, waarbij ook alle materialen en leveranciers benoemd worden. Op die manier kunnen ook delen van het

kunstwerk opnieuw vervaardigd of gerepareerd worden als in de loop van de jaren iets kapotgaat. De eerste twee jaar is dat vaak nog met garantie. Later kan het door slijtage of vandalisme komen.

Duurzaamheid

Duurzaamheid speelt een belangrijke rol bij de totstandkoming van kunst in de openbare ruimte. In het programma van eisen moet hier dan ook aandacht aan worden besteed. Kunst kan op verschillende manieren duurzaam zijn:

- o Ecologisch verantwoord;
- o Duurzaam geproduceerd;
- o Zonder negatieve invloed op de bodem;
- o Circulair;
- o Met duurzaam materiaal (hiervoor zijn berekeningen);
- o Terughoudend in de impact voor de omgeving;

UNESCO zet zich in om de klimaatverandering en de gevolgen ervan te bestrijden door middel van onderwijs, wetenschap, cultuur, informatie en communicatie, in overeenstemming met het Parijs Akkoord. Daarom is het goed om na te denken over de totale impact van het kunstwerk en de materialen waar het van gemaakt is: of dat in lijn is met het doel om verdere opwarming van de aarde te beperken.

2.6 Verhaal UNESCO

Van verdedigingslinie naar inspiratiebron

Om de status van Werelderfgoed te krijgen, moet een erfgoedsite uniek en onvervangbaar zijn. De Stelling van Amsterdam staat al sinds 1996 op de Werelderfgoedlijst. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is hier aan toegevoegd, sinds 2021 zijn ze samen UNESCO Werelderfgoed Hollandse Waterlinies. De twee historische waterlinies zijn gebouwd om grote stroken land tot kniediep onder water te zetten, we noemen dit inundatie. Te diep voor man en paard, te ondiep voor boten. Zo werd de vijand tegengehouden en werd water een bondgenoot. Nergens vind je een waterverdedigingslinie van deze omvang en in deze goed geconserveerde toestand. De Waterlinies hebben zich eerst gevoegd naar het landschap. Vervolgens hebben de linies op hun beurt ook invloed gehad op het landschap met hun waterwerken, inundatiekommen en 'verboden kringen'. Dit groene en overwegend open gebied met prachtige forten als pleisterplaatsen is voor inwoners en bezoekers van groot belang om op adem te komen.

Drie hoofdkenmerken

1. Strategisch landschap: Hoofdweerstandslijn (of hoofdverdedigingslijn), inundatiekommen en komkeringen, accessen, verboden kringen, houten huizen;
2. Watermanagementsysteem: Waterwegen en inundatiekanalen (rivieren, inundatie- en toevoerkanalen), dijken en kaden (rivierdijken

en polderkaden), inundatiesluizen (hoofdinlaat, sluizen en verspreidingsluizen), ondersteunende waterwerken (dammen, duikers, gemalen, uitlozingskommen, schotbalkenloodsen, lofsluizen /duikers);

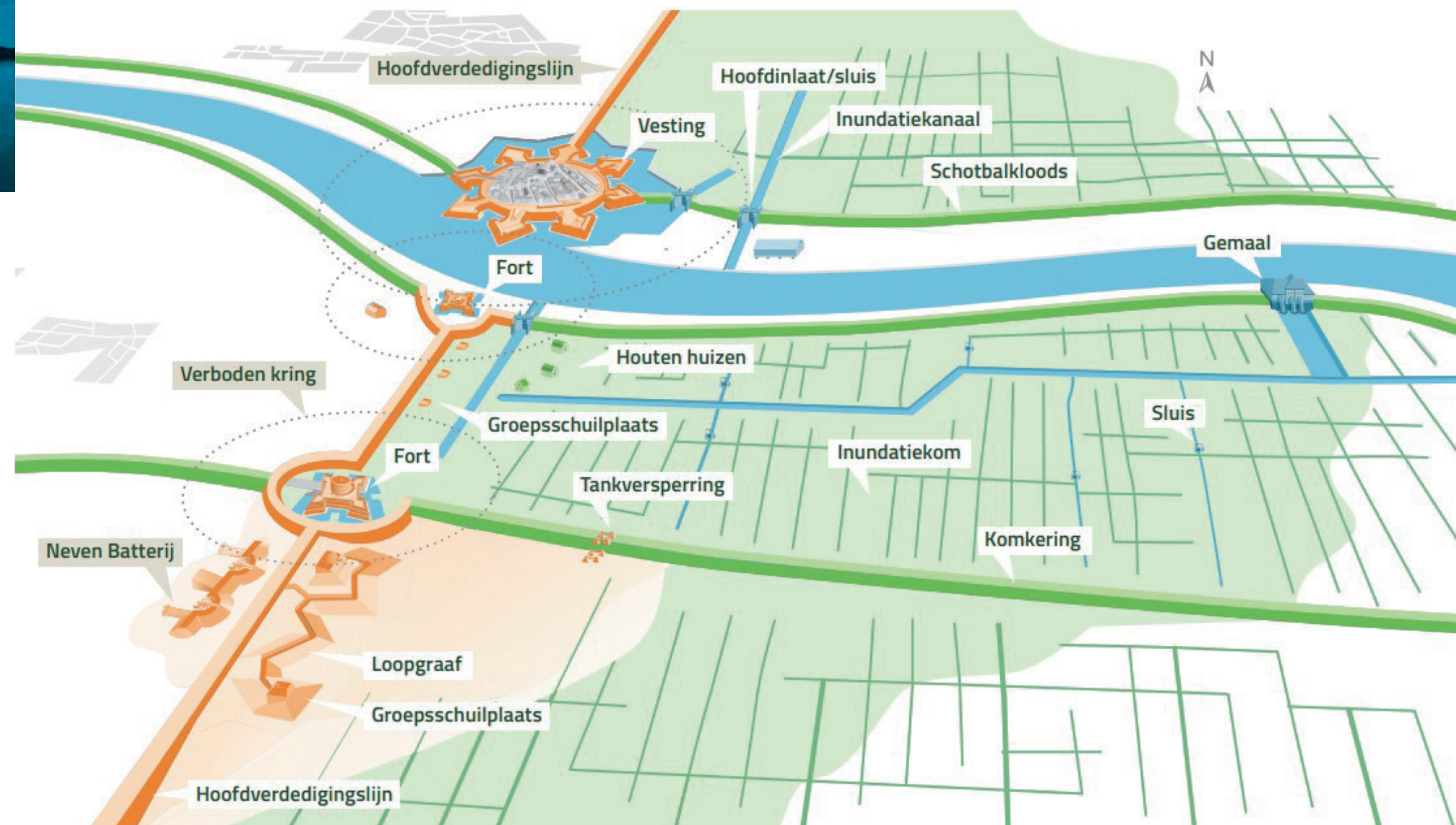
3. Militaire werken: Vestingen, forten, werken, batterijen, stellingen, kazematten, groepsschuilplaatsen, andere militaire objecten (loopgraven, tankgrachten, versperringen, gedekte wegen).

Op de website www.hollandsewaterlinies.nl staan alle feiten en cijfers. Tevens vind je op www.hollandsewaterlinies.nl/kijkenluister een tv-serie en podcast die het verhaal vertelt over het verleden, heden en toekomst.

Inspiratiebron voor het heden en de toekomst

Dankzij wetgeving mocht er tot ca. 1960 niet gebouwd worden in het waterlinielandschap. Hierdoor is een groene oase aan de rand van de drukke randstad ontstaan met forten en waterwerken als robuuste locaties in een lint tussen Edam en de Biesbosch, verbonden door wandel-, fiets- en vaarroutes met een gemeenschappelijk verleden: het verhaal van water als bondgenoot. Een landschap waar bezoekers en bewoners onthaasten en genieten en waar ze ruimte en openheid ervaren en verrast worden door bijzondere waterlinie plekken en verhalen.

Tegelijkertijd biedt het ingenieuze watermanagement systeem inspiratie voor hedendaagse opgaven zoals bijvoorbeeld klimaatadaptatie (droogte, piekbuien, overstromingsgevaar en hittestress), bijzondere natuurwaarden op de forten, aquathermie en recreatie.

2.7 Veelgebruikte materialen ter inspiratie

Van cortenstaal tot beton

Door één uniforme stijl in de openbare ruimte binnen het gebied van de Hollandse Waterlinies te realiseren zorg je ervoor dat bezoekers het sneller herkennen. Het robuuste karakter van de Hollandse Waterlinies is door studio Klarenbeek en Dros prachtig vertaald in het liniemeubilair. Maar naast het liniemeubilair zijn er nog vele andere elementen in het waterlinielandschap die het samen tot een coherent geheel maken. Het hout dat gebruikt is in het liniemeubilair is douglas. Vroeger werd er ook eiken gebruikt, maar tegenwoordig is dat erg duur geworden. Naast het baksteen van de militaire werken gebruiken we in de landschap van de Hollandse Waterlinies is er ook veel cortenstaal, zwart staal en beton terug te zien. Het is belangrijk dat er één lijn is in de openbare ruimte van de waterlinies, dus deze materialen kunnen ook meegegeven worden in kunstopdrachten.

Cortenstaal

Niet alleen in kunstuitingen maar ook voor markeringen van grondwerk of verdwenen bebouwing wordt vaak cortenstaal gebruikt. Je vindt het in het hele gebied van de Hollandse Waterlinies.

Zwart staal

Zwart, mat staal is kenmerkend voor de waterlinie. Forten bevatten zwarte, zware deuren en kanonnen waren ook zwart, zwaar staalwerk. Het geeft een militair, sterk en robuust karakter. Dit zie je terug in meerdere liniemeubilair stukken.

Beton

Beton zie je niet alleen in de militaire werken zoals de meeste forten van de Stelling van Amsterdam en de markante Plofsluis, maar wordt ook vaak gebruikt voor markeringen van grondwerk of verdwenen bebouwing. Een hele bekende is de ingang bij het waterliniemuseum bij Fort bij Vechten.

Wegmarkeringen

Ook een leuke manier om mensen nieuwsgierig te maken of te informeren zijn wegmarkeringen. Deze kunnen standaard met witte verf op de weg, zoals de letter W met jaartal op de Diefdijk, maar het kan ook informatie geven in beton, bij kunstuitingen of zoals bij het vizier.

Voorbeelden cortenstaal v.l.n.r. Fort Uithoorn, de Diefdijk dichtbij fort Everdingen, Loopgraaf Meerdijk dichtbij fort bij Asperen en kunstwerk bij de Nevenbatterij dichtbij fort bij Nigtevecht.

Voorbeelden zwart staal v.l.n.r. Rotatiepaneel Lunet aan de Snel, Kruishekwerk Werk bij de Groeneweg, Loopgraaf Meerdijk dichtbij fort bij Asperen en wegmarkering op de diefdijk dichtbij fort Everdingen.

Voorbeelden beton v.l.n.r. fort Maarsseveen, maquette en doorsnijing van grondwerk bij fort bij Vechten, en tekst in beton(voet)plaat bij de Wachtpost (zie blz 33)

2.8 Inspiratie en voorbeelden binnen het gebied van de Hollandse Waterlinies

Ter inspiratie is het goed om te kijken wat er al aan kunstwerken aanwezig is in het waterliniegebied en welke kunstvormen worden gebruikt.

Ter illustratie staan hieronder een aantal van deze kunstopdrachten. Verschillende verhaallijnen zoals eerder genoemd, zijn hierbij leidend geweest. Bij elk kunstwerk worden de volgende onderdelen toegelicht:

	TITEL KUNSTWERK
	Locatie kunstwerk
	Naam kunstenaar
	Bijzonderheid
	Doel
	Duurzaamheid
	Partners
	Link
	Kosten

	Groepsschuilplaats Type P (2021)
	Parkeerplaats Speelbos Gagelbos aan de Gageldijk
	De groepschuilplaats is beschilderd door Robert-Jan Brink, alias 'de Verfdokter'
	Bijzonder is dat op een eenvoudige manier je een duidelijk verhaal kan vertellen over de functie die het had tijdens het gebruik van de Hollandse Waterlinies.
	Het doel was om te laten zien hoe tien tot twaalf soldaten konden schuilen in een betonnen groepschuilplaats. Van de 837 die gebouwd zijn, zijn er nog minstens 580 van deze bouwwerken zichtbaar in het landschap.
	Op de groepschuilplaats is eerst een beschermlaag aangebracht zodat het erfgoed goed geconsolideerd wordt en het ontwerp jarenlang mooi blijft.
	In opdracht van de provincie Utrecht en met behulp van de gemeente Utrecht en Staatsbosbeheer.
	https://www.ontdek-utrecht.nl/locatie/beschilderde-bunker-noorderpark-ruigenhoek/
€	€ = tot € 50.000

	Waterstaat (2023)
	Op de Remise van Lunet aan de Snel, Schalkwijk
	Het kunstwerk is gemaakt door kunstenaar Geert Mul, de Augmented Reality app is gemaakt door Sander Veenhof in samenwerking met Geert Mul.
	Het kunstwerk vertelt in 360 graden de 6 verhalen rondom water in het gebied. Water als: ecologie, politiek, militair instrument, techniek, cultuur en infrastructuur.
	Het doel is om bezoekers te informeren over de verschillende verhalen die besloten liggen in het open landschap, zowel historisch als actueel.
	De Augmented Reality app is een duurzame manier om extra informatie te geven bij de 6 thema's van het fysieke kunstwerk.
	Het kunstwerk is ontwikkeld met verschillende partners: Stichting Lunet aan de Snel, provincie Utrecht, gemeente Houten, Pact van Ruigenhoek en stichting Fluid Future.
	https://www.fluidfuture.nl/projecten/lunetadsnel
€	€€ = van € 50.000 tot € 150.000

	Monument voor de Waterlinie (2022)
	Op het talud bij Bunnik aan de A12
	Het kunstwerk is gemaakt door kunstenaarsduo Gijs Van Vaerenbergh (BE)
	Bijzonder is dat het een uitvergrote kopie is van een inundatiesluis
	Het doel van het kunstwerk is om de aandacht te vragen van fietsers, wandelaars en automobilisten voor het watermanagementsysteem van de Hollandse Waterlinies.
	Het materiaal cortenstaal is duurzaam. Het roestproces zorgt ervoor dat er een bescherm laag komt op het cortenstaal. Het hoeft dus geen verder onderhoud: oliën of verven.
	Het kunstwerk is een initiatief van Recreatieschap Stichtse Groenlanden en mogelijk gemaakt door Rijkswaterstaat, provincie Utrecht en BPD Cultuurfonds, in samenwerking met Down Under, gemeenten Houten en Nieuwegein.
	https://architectenweb.nl/nieuws/artikel.aspx?ID=51226
€	€€€ = van € 150.000 tot € 250.000

	Fort Werk aan het Spoel (2012)
	Werk aan het Spoel, Culemborg
	Het ontwerp is van landschapsarchitect Ronald Rietveld en kunstenaar Erick de Lyon.
	Bijzonder is dat verleden als inspiratiebron is gebruikt, zonder te historiseren. Het ontwerp is één grote grassculptuur, opgebouwd uit nieuwe en historische elementen.
	Doel is om het vervallen fort een gebruiksfunctie en -ruimte te geven voor mensen uit Culemborg en het Rivierenland waarbij de cultuurhistorische waarde behouden blijft.
	Duurzaam gebruik van beton, planten en aarde.
	In opdracht van de gemeente Culemborg en in samenwerking met Stichting Werk a-h Spoel.
	https://www.archdaily.com/256991/fort-werk-aan-t-spoel-raaaf-plus-atelier-de-lyon
€	€€€€ = vanaf € 250.000

	Levende Linies (2019)
	Tunnel bij buurtschap Vechten, Bunnik
	Het ontwerp is van kunstenaar Bart Lunenberg.
	Bijzonder is dat twee identiteiten die elkaar hier kruisen, de Hollandse Waterlinies en de Limes, ieder een eigen gezicht hebben gekregen.
	De opdracht was de tunnel beleefbaar te maken als poort tot dit unieke gebied. Aan de zijde van het Waterliniemuseum is de Nieuwe Hollandse Waterlinie verbeeld door middel van maquettes van de verschillende typen groepsschuilplaatsen. Aan de zijde van het buurtschap Vechten zijn Romeinse wachttorens verbeeld.
	De panelen zijn gelamineerd met 3M™ Scotchcal™ IJ70-10. Dit is een witte, gegoten duurzame en maatvastе PVC. Om de duurzaamheid van de panelen te vergroten zijn de fotografische panelen vervolgens behandeld met een zogenaamde NITO coating, een 100% oplosmiddelvrije kleurherstellende coating.
	Het kunstwerk is een samenwerking tussen de Provincie Utrecht, Gemeente Bunnik en Rijkswaterstaat, Poort van Bunnik, Waterliniemuseum Fort bij Vechten.
	https://bartlunenburg.com/Levende-Linies-2019
€	€ = tot € 50.000

	Bunker 599
	Diefdijklinie snelweg A2
	Het ontwerp is van Atelier de Lyon en Rietveld Landscape.
	Door één keer het binnenste van de bunker (groepsschuilplaats) te laten zien ontstaat een andere kijk op de 700 nog overgebleven groepsschuilplaatsen.
	Doel is mensen op een andere manier naar de omgeving te laten kijken en het erfgoed toegankelijk te maken. De stijger loopt door de bunker door in het water, en tenslotte in een dubbele rij palen. Zo ontstaat een lijn die de inundatiehoogte aangeeft.
	Duurzaam gebruik van hout.
	In opdracht van de gemeente Culemborg en het Ministerie van Economische zaken: Dienst Landelijk Gebied.
	https://www.raaaf.nl/nl/projects/7_bunker_599
€	€€€€ = vanaf € 250.000

	Wachtpost Broekse Sluis
	Vogelswerf in de gemeente West-Betuwe
	Het is ontworpen door Eric Klarenbeek
	Interessant omdat door kleine interventies een verhaal verteld wordt. Het kunstwerk samen met de W + jaartal op de weg wordt zo een poort binnen de Hollandse Waterlinies.
	Het doel van het kunstwerk is om de plek waar de Nieuwe Hollandse Waterlinie de dijk verlaat en afbuigt naar het zuiden, in de richting van het Lingebos te duiden. Het benadrukt de wijziging in de route van de hoofdverdedigingslijn.
	Betonplateau is duurzaam. Letters worden in de loop van de tijd ook beter zichtbaar, zodra er vuil in wordt gelopen. Het gebruikte staal, net als toegepast in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, gaat ook lang mee.
	In opdracht van Ministerie van Economische zaken: Dienst Landelijk Gebied
	https://standbeelden.vanderkrogt.net/object.php?record=GL25aj
€	€ = tot € 50.000

Bijlage I: Handige links

Vanuit het Rijk en gemeenten zijn er leidraden gemaakt om kunst in de openbare ruimte te beheren. Voor medewerkers beheer en onderhoud kan het prettig zijn om deze eens door te lezen.

Rijksdienst Cultureel Erfgoed

Hierbij een link van Rijksdienst Cultureel Erfgoed met een stappenplan voor behoud en beheer. Kunst in de openbare ruimte vormt een belangrijk deel van ons cultureel erfgoed. Denk daarbij aan bouwbeeldhouwwerken, vrijstaande sculpturen, omgevingskunst, herdenkingsmonumenten, Land Art, installaties en monumentale kunst in onze directe woon- en leefomgeving. Deze toegankelijke en vaak laagdrempelige kunst is kwetsbaar. Allerlei factoren hebben invloed op deze objecten en kunnen ongewenste veranderingen en schade veroorzaken. Dit stappenplan helpt bij het behoud en beheer van deze kunstwerken.

<https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2021/01/01/stappenplan-kunst-in-de-openbare-ruimte>

Cultuurfonds bank Nederlandse Gemeenten

Het Cultuurfonds van de bank Nederlandse gemeenten heeft een handreiking opgesteld voor opdrachtgeverschap kunst in de openbare ruimte door gemeenten. Verschillende vragen komen aan de orde met betrekking van toepassing van kunst in de openbare ruimte. Naast successen worden ook de fouten gedeeld, zodat hier lering uit kan worden getrokken.

https://vng.nl/files/vng/publicaties/2012/beeldende_kunst_in_de_openbare_ruimte.pdf

Instituut Collectie Nederland

Onderstaand document is door Instituut Collectie Nederland en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten gemaakt. Deze publicatie wil een lans breken voor beelden buiten en een handzamer format bieden voor een goed beheer en behoud van kunst in de openbare ruimte.

https://vng.nl/files/vng/publicaties/2012/beelden_buiten_beheer_en_behoud.pdf

Bijlage II: Inspiratiebeelden buiten het gebied van de Hollandse Waterlinies

Naast alle mooie voorbeelden van kunst die (een deel van) het verhaal van de Hollandse Waterlinies vertellen, zijn er ook nog vele interessante voorbeelden buiten het gebied van de Hollandse Waterlinies. Deze bijlage

bevat daarom nog meer voorbeelden die interessant zijn wanneer je nadenkt over kunst in de openbare ruimte. Ze kunnen je verder inspireren hoe een verhaal op een creatieve manier verteld kan worden.

Voorbeeld: kunstwerk De Romeinse Baadster (Romeinse Limes)

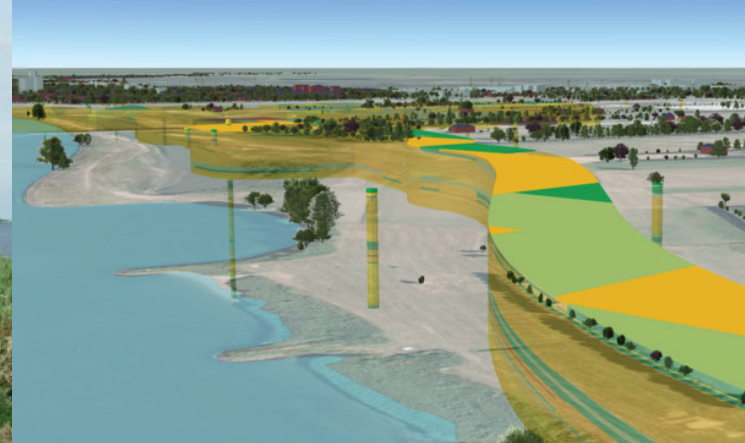
	Castellum Fectio (2016)
	Naast Fort Vechten in Bunnik.
	Het kunstwerk is ontworpen door Eric Klarenbeek en Maartje Dros. Het landschappelijke inrichtingsplan van Parklaan Landschapsarchitecten en Paul de Kort diende als onderlegger voor het ontwerp
	Bijzonder is dat de vondsten van 2010 zijn opgeborgen in de plint. De plint is daarmee naast een architectonische ingreep tegelijkertijd het eerste depot in de publieke ruimte.
	Het doel was om het lokale Romeinse verleden, en de archeologische vondsten zichtbaar, beleefbaar en leesbaar te maken voor bezoekers. Het is de top 4 van archeologische sites in Europa.
	Het is gemaakt van duurzaam beton.
	Het inrichtingsplan en het kunstwerk is een samenwerking tussen Provincie Utrecht, Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) en Staatsbosbeheer. Het ontwerp van Klarenbeek en Dros is uitgevoerd door een aannemer.
	https://publiekgemaakt.nl/castellum-fectio-historie-klaar-voor-de-toekomst/
€	€€€€ = vanaf € 250.000 (totaal kunstwerk en inrichtingsplan)

	Mozesbrug (2011)
	Fort de Roovere, Halsteren
	Een ontwerp van RO&AD Architecten
	Het bijzondere is dat het pad nauwelijks zichtbaar is, net zoals de grachten vroeger onzichtbaar waren voor de vijand. De grond en het water staan tot de rand van de brug. Bezoekers betreden het fort zoals Moses door het water loopt.
	Doel was om Fort de Roovere toegankelijk te maken voor bezoekers nadat het een recreatieve functie kreeg met wandelroutes.
	Het is gemaakt van verduurzaamd hout.
	In opdracht van de Gemeente Bergen op Zoom.
	https://www.ro-ad.org/projecten/moses-bridge/
	€€€€ = vanaf € 250.000

	Bunkertrepp (2016)
	Sluizencomplex Benedensas, De Heen
	Een ontwerp van RO&AD Architecten
	Een bijzonder uitkijkpunt in het landschap dat gebruik maakt van de al aanwezige bunker. Vanaf hier kan je uitkijken over het Volkerak, de Dintelse en Heense gorzen, en de polders van Steenbergen
	Doel was om fietsers en wandelaars het erfgoed, historisch sluizencomplex uit 1824, te laten beleven. Er zit hier een inlaatpunt voor inundatie, onderdeel van de Atlantikwal.
	De Bunkertrepp is gemaakt van gelamineerd Acooya: natuurlijk verbouwd en duurzaam geoogst, hoogwaardig gemodificeerd hout. Het is bestand tegen extreme weersomstandigheden en directe verwerking. Omdat de trap op de rand van de bunker balanceert, is er verder ook geen staal nodig.
	In opdracht van Benedensas bv gemaakt.
	https://www.ro-ad.org/projecten/bunkertrepp
€	€€ = € 50.000 tot € 150.000

	Dijken Kijken (deels uitgevoerd in 2021)
	Digitaal, te gebruiken op de Lekdijk tussen de gemeente Schoonhoven en de Utrechtse Heuvelrug.
	Ontworpen door kunstenaar Jolan van der Wiel.
	Bijzonder is het visualiseren van de Lekdijk in 3D, zodat het makkelijk te begrijpen is uit welke lagen de dijk is opgebouwd en waar deze voor dienen. Hierdoor krijgt men als het ware een kijkje onder de motorkap.
	Doel van de Augmented Reality app is om bezoekers en omwonende van de Lekdijk het waterbewustzijn te vergroten en te informeren over de komende versterking van de Lekdijk.
	Heel duurzaam omdat het een digitaal kunstwerk is.
	In opdracht van Stichting Fluid Future in samenwerking met Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden en ESRI.
	https://www.fluidfuture.nl/projecten/sterkelekdijk
€	€ = tot € 50.000

	Deltawerk // (2018)
	Het Waterloopbos in Marknesse in de Noordoostpolder
	Het is ontworpen door RAAAF en Erick de Lyon
	Interessant omdat erfgoed op een vernieuwende manier te beleven is. Waar het eerst vol schaalmodellen van waterwerken stond, staan nu grote betonblokken die de allesverwoestende kracht van het water voelbaar maken.
	Het is een pleidooi voor een radicaal andere omgang met cultureel erfgoed. Het is een monument voor de strijd en vindingrijkheid op het gebied van waterbeheer, en het stelt ook vragen over het streven naar een onverwoestbaar Nederland in een tijd van klimaatverandering en zeespiegelstijging.
	Beton wordt gebruikt dat door de natuur langzaam wordt overgenomen.
	Een initiatief van RAAAF en in opdracht van Natuurmonumenten en Rijksdienst Cultureel Erfgoed.
	https://www.raaaf.nl/nl/projects/1005_deltawerk
€	€€€€ = vanaf € 250.000

	Zandwacht (juli 2015)
	Maasvlakte 2 – Port of Rotterdam
	Het is ontworpen door Observatorium
	Het is een bijzonder beeldbepalend interactief object. Het kunstwerk vraagt aan de bezoeker om stil te staan, om je heen te kijken en te observeren. De Tweede Maasvlakte is een plek tussen industrie en natuur, manmade maar constant veranderend onder invloed van de elementen. De Zandwacht verwijst naar de duinen, naar de containeropslag, naar de statische industrie en het dynamische zandlandschap.
	De Zandwacht markeert de afronding van de aanleg van Maasvlakte 2, een groot recreatiestrand.
	Het bestaat uit 92 duurzame betonnen elementen.
	De Zandwacht is in opdracht gemaakt door Boskalis, Van Oord en het Havenbedrijf Rotterdam.
	https://www.observatorium.org/observatorium/shadowhtml/html/project_De-Zandwacht.html
	€€€€ = vanaf € 250.000

	Reading between the Lines (2011)
	Looz, Limburg, Belgium
	Het is ontworpen door architectenduo Gijs Van Vaerenbergh (BE)
	Bijzonder is de speciale constructiewijze van de cortenstalen platen. Het zorgt ervoor dat het landschap altijd zichtbaar blijft door de kerk heen, zowel van op afstand als van dichtbij. De kerk is hierdoor wel aanwezig, maar ook afwezig in het landschap.
	Het kunstwerk is onderdeel van het tentoonstellingsproject Z-OUT, dat als doel heeft kunst in de openbare ruimte te presenteren in Hasselt, België.
	De stalen kerk staat op een plateau van gewapend beton. Er is gebruik gemaakt van cortenstaal dat een duurzaam in tijd is, net als beton.
	In opdracht van Z33 (Huis voor Actuele Kunst, Design en Architectuur)
	https://www.archdaily.com/298693/reading-between-the-lines-gijs-van-vaerenbergh
	€€€€ = vanaf € 250.000

	De Streken (2016)
	Dijk aan de Perkweg, Oosterend Terschelling (t/m 2026)
	Het is ontworpen door kunstenaar Marc van Vliet.
	Bijzonder als een ontmoetingsplaats, die per uur en per dag een andere kijk op de wijidheid van het Waddenlandschap biedt. Bij eb wordt de blik naar buiten gericht en als het vloed is naar binnen, naar het water.
	Het kunstwerk heeft het doel de unieke waarden van natuur, landschap en cultuurhistorie van het bijzondere UNESCO werelderfgoed Waddengebiet zichtbaar en beleefbaar te maken voor een breder publiek..
	Het kunstwerk maakt gebruik van duurzaam vurenhout.
	In opdracht van Leeuwarden 2018, het Oerol Festival en Sense of Place.
	https://www.sense-of-place.eu/project/de-streken/
€	€€€ = € 150.000 tot € 250.000

	Iconen van een moderne tijd (2007)
	Centrum Broekpolder
	Het is ontworpen door kunstenaars Germa Huijbers en Carolina Agelink.
	Interessant omdat erfgoed op een vernieuwende manier te beleven is.
	Het doel achter het kunstwerk voor 'Iconen van de moderne tijd' is de nieuwbouwwijk te dateren. Om juist met kunst die elementen terug te brengen in de nieuwgebouwde Citadel, die door het 'historiserende karakter' van de gebouwen verdoezeld worden.
	Brons is duurzaam in tijd.
	In opdracht van de gemeente Beverwijk en de gemeente Heemskerk.
	https://www.heemskerk.nl/over-heemskerk/kunstobjecten/kunst-0141/details
€	€ = tot € 50.000

	Glazen Balkon Eusebius kerk (2018)
	Centrum Arnhem
	Het is ontworpen door Nijhuis Architectuur
	Interessant omdat erfgoed op een vernieuwende manier te beleven is.
	Het doel was om de sculpturen van kunstenaar Henk Vreeling, een serie geïnspireerd door Walt Disney en Marten Toonder, te kunnen zien. Zij hangen 60 meter hoog aan de kerk.
	Het ontwerp bestaat grotendeels uit glas. Glas is duurzaam omdat het onbeperkt te hergebruiken is. Het is bovendien een van de goedkoopste grondstoffen.
	In opdracht van Stichting Eusebius Arnhem
	https://si-x.nl/project/glazen-balkons-eusebiuskerk-arnhem/
	€€€€ = vanaf € 250.000

Handreiking

Liniemeubilair & Kunstkader

